

Ю. В. БОЛТРИК

Інститут археології НАН України

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ СКІФСЬКИХ БРОНЗОВИХ НАВЕРШЬ IV СТ. ДО Р.Х.

Однією з найбільш репрезентативних категорій знахідок матеріальної культури є залізні та бронзові навершья. Спроби визначити призначення цих речей до єдиної точки зору не призвели. Думки та версії з цього приводу, висловлені численними дослідниками, наводили Е. Миннс [1913], В. В. Шлеєв [1950], В. А. Іллінська [1963], К. Бакаї [1971], О. В. Переводчикова та Д. С. Раєвський [1981]. Всі пропозиції щодо призначення навершья поділяються на дві групи. Перша так чи інакше пов'язується з повозками. В них вбачали прикраси верхньої частини повозок, їх дишел чи навіть їх вісей. Інша група розглядає навершья як шаманські жезли або частини ознак влади, подібних до штандартів та бунчуків.

Помітна така залежність: при розгляді навершья лише з нижньо-дніпровських курганів, їх вважають частинами повозок. Коли ж оперують масивом навершья, максимально поширеним в просторі і часі, то виникає невизначеність, що заводить проблему в глухий кут і тоді, як вихід з нього, виникає ідея функціональної поліваріантності цієї категорії речей.

На взаємозв'язок навершья з залишками повозок, починаючи від І. Є. Забеліна, звертали увагу численні дослідники. Відзначали й ту обставину, що навершья зустрічаються однією чи двома парами, вбачаючи в них прикраси накриття повозки [Minns, 1913; Ростовцев, 1914]. Було зроблено припущення, що чотири однакові навершья розміщувалися по кутах повозки, а пара птахів прикрашала вхід до неї [Мелюкова, 1981].

Спираючись на типологію О.В.Переводчикової [1980], ми поділили масив наверхш з степових пам'яток на три групи, керуючись зображеннями та формою наверхш. У першу групу потрапили наверхшя з зображеннями птахів (IX тип за Переводчиковою), в другу ті, що несуть зображення оленів на прорізних фігурних втулках (XI тип). До третьої потрапили екземпляри лопатоподібної форми, які несуть зображення оленів, сцен шматування, антропоморфні фігури (II тип). На всіх екземплярах цієї групи зображення закомпоновані в уявний чи реальний прямокутник.

Аналіз згрупованих наверхш привів до версії їх вірогідного розміщення на накритті повозки. Так, наверхшя з птахами в комплексах представлені переважно парами (в двох випадках по одному екземпляру) і лише в Малій Лепетисі чотири, але в цій пам'ятці відсутні наверхшя інших типів. До того ж фігурки птахів з Малої Лепетихи зображені з складеними крилами, тоді як у всіх інших випадках у птахів крила випростані. На нашу думку, ці обставини дають підстави вважати, що пара наверхш з птахами височіла над краями гребеня балдахіну катафалка (або накриття «павільйонного типу», як писав М.І.Ростовцев [1914]. Тобто наверхшя з птахами займали найвищі точки, простір навколо і логіка загальної композиції дозволяли відтворити крила у стані польоту. Два інші типи наверхш в комплексах зустрічаються переважно по чотири екземпляри, що дає підстави вважати їх розміщеними по кутах епістилю, а їхню «сплощеність» пояснювати композиційним тиском схилу балдахіну. Таким чином, зміст та форма зображень, кількість наверхш вказують на їх розташування в системі декоративного оздоблення верхньої частини повозки.

Зображені на навершнях: птахи, олені, грифони, сцени полювання Аполлона-Гойтосіра на грифоні - з одного боку вказують на функцію руху, що притаманна вказаним персонажам, а з іншого репрезентують тернарну структуру скіфської моделі всесвіту. Себто кожна зона світобудови має свої зооморфні коди-символи чи класифікатори. З верхньою зоною співвідносяться птахи, з середньою - копитні, з нижньою - грифони, змієнога богиня та близька до неї Володарка звірів. Тобто сюжети утворювали певну систему, керуючись якою можна спробувати відтворити схему розміщення навершів на накритті повозки в два чи три яруси.

Хоча з технічних міркувань слід обмежитися одним чи двома ярусами. Накриття урочистої повозки в одному варіанті було прикрашено за схемою 2+4 навершів, в іншому обмежувалося чотирма навершнями по кутах. Таким чином, мінімальний комплект складався з чотирьох екземплярів, максимальний - з шести, а «зайві» екземпляри слід пов'язувати з іншим екіпажем, на що в ряді комплексів вказує кількість коліс.

Про наявність двох комплектів навершів в одному поховальному комплексі свідчить і та обставина, що в Краснокутському кургані, Олександрополі, Чмиревій Могилі скупчення навершів знаходили в різних секторах насипу. В двох перших курганах фіксуються комплекти по шість навершів, що складаються з пари екземплярів, прикрашених птахами на бубонцях та чотирьох - лопатоподібної схеми з зображенням грифонів. Крім того, з південного сектору крепиди Олександрополя походить ще один комплект навершів - тризуб з птахами та пара екземплярів лопатоподібної форми із зображенням Володарки звірів. У Гаймановій Могилі в одному скупченні знайдено сім навершів: пара птахів, чотири оленя та один грифон на ажурному бубонці. В цьому

випадку грифон належить, вірогідно, до іншого комплекту. На це ж вказують і обставини знахідок на вершнь Чмиревої Могили - олені та грифони, подібні до гайманських, були знайдені в протилежних місцях кургану.

Потенційно знакові можливості на вершнь репрезентують всі три зони світобудови скіфів. Але реальне співвідношення сюжетів в комплексах на вершнь дає підстави вбачати сполучення кодових ознак двох чи однієї зон. Відповідно текстові зображення на повозках репрезентують найчастіше комбінації: верхньої - середньої та верхньої - нижньої зон скіфського всесвіту. Цікаво, що птахи верхнього світу та грифони (низ, світ мертвих) пов'язані з північчю [Раєвський, 1985]. Через гіпербореїв пов'язаний з північчю і Аполлон. Там він переміщувався на грифонах [Онайко, 1977], проте його звичайний транспортний засіб - колісниця, в яку запряжені лебеді.

Таким чином, скупчення на вершнь утворюють знакові структури, які несуть полісемантичне навантаження, відтворюючи, з одного боку, закодовані зони моделі світу, а з іншого - символізують рух, що був головною функцією об'єкту, який вони прикрашали.

Примітки до таблиці:

* - Випадкова знахідка з Кам'янського городища, походить з району школи біля Консервного заводу. Цей екземпляр репрезентовано конічною втулкою, стиснутою з боків. З вузьких боків втулка має дві дужки. Зображення відірване, за аналогією можливо припустити, що це був грифон або сцена з його участю.

** - Прямокутна в перетині втулка на вершнь, подібна до екземплярів з оленем з Чмиревої та Гайманової Могили. Надійшла до Ермітажу в 1937 році і була віднесена

А.П.Манцевич до комплексу Чмиревої Могили. Проте, на нашу думку, цей екземпляр походить з якогось іншого комплексу, оскільки має певні орнаментальні відмінності.

Розподілення сюжетів на наверхшнях Степової Скіфії

Адреса комплексу	Птах	Олень	Гойгосір на грифоні	Гри- фон	Боло- дарка звірів
Бердянський курган		■			
Мала Лепетиха	■				
Водославка, к.6				■	
Петропавлівка				■	
Дем'янівка				■	
Гайманова Могила	■	■		■	
Чмирева Могила		■		■	
Догмарівка				■	
Товста Могила		■		■	
Краснокутський	■			■	
Бабина Могила	■		■		
Чортомлик	■	■		■	
Слонівська Близниця					
Олександрополь	■			■	■
Кам'янська Близниця	■	■		?	
Кам'янське городище*		?		?	
Одеса, музей №43861				■	
Одеса, музей №43864	■				
Харківський музей			сфінкс		
Ермітаж, інв. № Дн 1898 1/331**		■			